

ԲԵՐՈՅՆԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ

Դ. ՅԱՐԻ 1890

Տարեկան 8 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
 Վեցամսեայ 5 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 փ.:
 Միկ թիւ. կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒ 11 ՆՈՅԵՄԲԵՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԵՐԵՆ

ՊԱՅՄԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՊՈՏՄԱԿԱՆ ՈՐԹԵՔ ԱՅԹԱՆԿԱԿԱՆ

Վ/Տ

(Շարձիւթիւն)

Տրդատայ առաջին անգամ թագաւորելէն մինչև Հայոց քրիստոնէութեան գարձը, նոյնպէս կոկոտր եւ միջին է Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ, որ կը գրէ՝ Թէ 1. Կայրոս օգնական զօրք տուաւ: 2. Տրդատ եկաւ եւ գտաւ Պարսիկները տրիած Հայաստանի: 3. Տրդատ յաղթեց եւ Հայրենի տերութիւնն յինքն գրաւեց: Ապա վկայարանութիւն մ'իւր գրոց

մէջ հիւանդեւ ետքը, կը գրէ՝ Թէ 4. Տրդատ արշաւանաց մէջ էր ընդդէմ Պարսիկ՝ օգնութեամբ Հռոմայեցւոց, եւ Հռոմաց բազմութիւն մ'ալ դաշնակից էր իրեն: Դոյրն եւ անորոշ ակնարկութիւնք կ'ըլլան նաեւ այլուր:

Այս կէտիւնն առաջին երեքը ցայսպէս ըստածնեք կ'անարկեն, թէ եւ ըստ ոմանց պէտք է զանոնք առնուլ 283—297 միլոն պատերազմաց վրայ: Իսկ շորթորդ կէտին մէջ Տամառ տութեամբ յիշուած են Կարսի ճւ. Գաղիքի որպէս պատերազմները: Արդէն Պորթոս Պարսից դէմ արշաւելու պատրաստութիւններ կը տեսնէր, երբ սպանուեցաւ (281 Յ. Բ.): Կայրոս յաղթութեամբ միջոց սոյն արշաւանքը. մտաւ Միջագետք, միեջաւ մինչեւ Տիգրէն, բայց մեռաւ: Հոն հաւանդութեամբ կամ շանթահար ըստ ոմանց,¹ (սկիզբն 284 Յ. Բ.): Իւր որդին Կոմմաղենոս բանակն ետ դարձուց եւ սպանուեցաւ. քիչ մ'ուրք, ինչպէս նաեւ Ագիր, եւ ինքնակալ եղաւ Գիտիկեախանոս

¹ Ագաթ. էջ 103, 16. «Իսկ Թագաւոր Տրդատ զամենայն ժամանակ իւրոյ Թագաւորութեանն ուրիշք ջանդեր զերկրն թագաւորութեանն. զայնոնք Արարեստի ուրիշք, եւ Հարանք ի Հարաւան անձնաբնոյ . . . Մեն անուի պարձմանց յաղթութեան անձնաւոր, եւ հզորակալ շեղուածին յաղթութեան ընդ ամենայն աշխարհ կացուցանք. Հարանք ի Հարաւան զմիշտապէս, եւ ինչորք զքեան փիտոց իւրոց Հայրենեացն. առնայք առք բազմ ի կողմանց Արարոց, եւ թափեր կողովուտ աստիկն անձնաբնոյ ի նոցանէն: Արիանք ի սուր զէրք Պարսից, եւ թափեր զնոցապէս անձնաբնոյ. լինէր առաւելոյք արեւ իւր իւր զէրք. եւ արեւիք եղաւ զանախի ապրիլ. հանէր զայն Հռոմոս աստիկ յայն, եւ զերեք զկողմանս Պարսից:

² Ագաթ. էջ 110, 7—17, էջ 159, 5—16 եւն: Փաշաւան վարդապետ, ի կարոս, Գ. 8: Եւրոպիոս, Թ. 18, 19: Արեւ. վարդապետ, Պամ. կայսերաց, 38: Զուար, Յարգեքը, ԺԲ. 30 եւն:

(284 թ. ք. 17 Վեպ.)։ Թերեւս Պարսիկը այս առթիւ թաւական զորացան, եւ Հայոց գտնէ մի մասն իրենց տանն առին, այնպէս որ Տրդատ պէտք ունեցաւ թերկրորդ անգամ գահը ձեռք ձգելու՝ 287 թին Ղրիկիդէականեան ձեռքը։ Այս տետովթիւնը թերկրովին կը ստուգուի նաեւ Վայուտան, իմէ՛ք Ճշմարտութիւնս Իւստոյայ մը գոյտովթինն եւ մշոն պատմութեան ընդդէմ՝ Հռոմայեցւոյ, ինչպէս կը պատմեն խորհնացիք՝ եւ այլք՝ յենկող Եւսեբիոսի՝ քորնիկոնիսն չայ թմ թորգ մանկութեան մի կէտով, որ սակայն սխալ ըմբեցրտած մըն է անշուշտ թաւ-դաքի մ'անուան³։ Գիտենք ալ որ կարինտ սպա-նուեցաւ Ի Վիստա Ղրիկիդէականոսի գէմ կուտե՛ր ժամանակ Մարգոս քաղաքին (285 թ. ք.)։ Կոնստանտինոս արեմտեան թրմով լայն չհարկ տեսաւ Պարսիկը մի՛ արշաւել, բայց շատ երկար արշաւանք որ չեղաւ. վասն զի Ղաւամ Բ. ստի-պուեցաւ խաղաղութիւն ընել այնու դաշամբ⁴ որ Տիգրիսի առաին եղող երկիրին թրդոյց Հռո-մայեցւոյց (286 թին վերջը)։ Այսպէս Հայաստանն ար-գատեցաւ կրկին Պարսիկի կնտց ապեղեալ թմենէ,

[illegible][illegible]

Եւ Տրբատ ապառուխեամբ յիւր գահն Հաստա-
տուեցաւ ընդգէմ Պարսից (287 Յ. Բ.) : Ճշդի-
պս տարին եւ Դիոկղետիանոսի բերորդ Ստրիքն,
յորում գահ նկած կը գնէ Խորենացի զՏրբատ,
որ զայն մեծաւ պաշտօնով խնայեց ի վերջոյ
թեմամբ գտած Վ'լսէ (Թ. Գ. ձյ) : Միտարնն է
նաեւ Պարսկեղոս Ամիրսպան, որ 295էն յառաջ
Հայաստան կը գնէ ազատ ի Պարսից եւ "Հայա-
ստանեակ Հոռնական իշխանութեանն" (Ի. Գ. 5) :

Ըստ Ազաթանգեղեղայ Տրդատ Հանգիստ չունեցաւ, այլ Արաբայից արաբային դէմ արշաւանաց մէջ էր 13 տարեկան աւելի: Ըստ իր բնան գիտարարութիւն մ'ալ Հկայ պալ պատմութեան դէմ. վասն զի նաեւ խաղաղութեան կնքութիւն ետքն ալ կրնար Պարսից արաբն զբռն գոն զՏրդատն եւ պալ վերջնոր մանր արշաւանքերն ընել Այտորպատական եւն: Այս կը հաստատուի նաեւ այնտէ. որ Մարաքիմիանտ յարկն նաեւ կատարած կը յիշուի Պարսից դէմ մղած պատերազմին (իւր 290 Թ. Բ.): Յայտնապէս թիշմանութիւնը սատակցաւ քիչ մ'երոքը: Ասան զի "Նախ կնքն "Կերսէ՛ ժողով գրաւեալ էր (295 Թ. Բ.) զՀայաստան" զՀպատակաբն հռոմէական իշխանութեան": Կերսէ՛ թաց ի Հայաստան գրաւելնէ՛ մտաւ նաեւ Միջնաեղոքը: Այսպէս հարկ է որ Տրդատ բոլորեղան մերժուած ըլլայ հայրենին իշխանութեանն: Եւ անչորտ դէման է կայսրեր: Գաղերիոս աճապարեց սակաւաձեռն գնդով ճակատ տալով Կերսէ՛ն դէմ կռուինիկայ եւ կարողայ մէջ, բայց պարտեցաւ իւր սակաւհեմութեամբ (296 Թ. Բ.): Գիտիկեղանտն շատ դժգոյամտութեամբ ընդունեցաւ զԿաղերիոս, որ սակայն նոր զօրք գումարելով եւ իտհեմութեամբ շարժելով՝ կատարեալ յարկն իմելով Մեծ Հայքը ստեղծ էր՝ երբ իւր բաժնաբով Մեծ Հայքը մտաւ, ուստի եւ անշուշտ իւր հենս ունէր եւ զՏրդատն: Այս ճակատին մէջ գերեցան Կերսէ՛ն կանայք եւ քորք եւ որդիք եւ. այնպէս բեկեաւ Պարսից զօրութիւնը՝ որ ոչ միայն ամենամանր պայմաններ յանձն առաւ.

¹ Աշտ- 110, 7. «Չամանայն ամս ժամանակաց իւրոց ինպաւորն ճրարա զտաղեալ ընդ Պարսից տէրութեանն, ինչգրեաց զքնն իջեմոց մարտից պատմարագաց իսկ իսկ ընդ ամացն որ կրէն Գրիգորիոս ի հիփրայայն, իկրէն տէր իրէպարաւ, Էւ եր խորս ստալի ի արաբիէն ճրգաւ»։ ընդ Պարսից ինպաւորն զամանայն աւուրս կենաց իւրոց ի Էւ այլոր։

Մարտի Ահաբանք. Իր. 5. «*Etenim ut probabile argumentum ad fidem implendam scientiae suae id praetendebant, quod et Maximiano antehac Caesaris cum Narseo Persarum rege jam congressuro, itidem leo et aper ingens trucidati simul oblatis sunt, et superata gente discessit incolumis: illo minime contemplato, quod aliena penitus portendeatur exitium, et Narsese primus Armeniam Romano juri obnoxiam occuparat.*

Տրդատայ քաղաքործութեանց նկատմամբ պատմութենայի ժողովրդական զբոսիչի կ'երևան եղան, որոնք Ազաթանգեղեայ գրչին տակ ինչպիսի մեծացած ըլլաւ։ Ազաթանգեղեայ ամենայն գեղեցկութեամբ ոճը կը պատմէ՝ թէ ինչպէս Տրդատ լիկնիստի գնդին համար խարհայթայթեց քաղաքորդին դուրս խոտերու բարդերն պահպանելու համար։ Այս առթիւ հոշակութիւնը իւր զօրութիւնը՝ Գլխաց թագաւորին դէմ մենամարտութեան կ'ըլլէ Հռոմայեցոց կայսրի զգեստաւ ծպտեալ եւ կը յարկմէ կաշմիւռն հակառակորդին։ Իւր յաղթանակով հոշակութիւնը կը նկարագրուի շատ կենդանի գոյնեղով՝ եւ այն նաեւ պատերազմաց մէջ։ Կայսրէն՝ երբ պատերազմի մը մէջ՝ ի կողմնաւ ճառագայթ, խոցուած՝ իւր ասպաղէնն ու զինքները կոնակը կապած լողալով կ'անցնի զնախարհ։ Ամենէն աւելի գեղեցիկ կը նկարագրուի Տրդատայ հակապատին յոժը՝ որով 8 մեծ միապաղաղ քարեր Մարտին հասնանեալ, բերանէ։ Այս եւ նման նկարագրութիւնք արդէն կը ցուցնեն թէ ինչ մեծամեծ զբոսիչի կազմուած էին անձի մը վրայ՝ որ իբրեւ ճշմարիտ գիշացուի կը ներկայանայ ընթերցողաց։ Դու՛մշօմտ աւելի

¹ Ազաթ. 45, 22—46, 18. «Իրիւնդեա Գոյնի գուրգը զորացն է։ Տրդատէն ընդ նմա (լիկնիստ), գէպ եղեալ նոցա անմահելի և անգործի տեղը որ յառուածելն սպիտակափայլ է և փայլաւոր է։ Հոգեւորացն ուր զգրէ քաղաքին, քանիք զգրուան քաղաքին տեղեւն էր, զի ժամ եւ համարակալ զինքնը, իբրեւ, ոչ քառա ևս երկրորդաց զորսն բազմութեան գործուն կերպով խոր ի մէջ գինքը, հայեցեալ տեսանէին ի զուարթակն քաղաքորդի միտ՝ զի խառնարար միջերեւել էր, եւ ոչ զո կորաց ձեւը զնման իւր վասն տեղից իւր բարեգործեան։ Յայնժամ Տրդատէն ելեալ է իրկալ հոտեր ընկեալոր բարդ քարոյ ի մէջ զորացն միշտ ի լիկնիստ քառակնի։ Նաեւ հոգեւորացն (Ի) Բաւալուն է լիկնիստ քառակնի ընկեալոր ի մէջ զորացն, եւ ինքն անգործ եկեալ իրեւրէն ընթերցողացն»։

² Ազաթ. 46, 16. «Բաւալուն է իրեւրէն ընթերցողացն զորացն մեղ եւ ի հարկէ փոխանելու։ Բաւալուն է լիկնիստ գրչին, յայնպէս անգործ եւ զհոգեւորացն իւր ընկերացուածն, որ անհաշտ չա՛մ համարապան զիւրապիսի լիկնիստ»։ Եւ շատ յայնք շատ ուղղութեամբ ունի. (Մ. Տ. 59, p. 13, 18) ἀλλὰ καὶ τοὺς φυλάσσοιτας κίνας πολλοὺς κτλ. (բազում շատ համարապան)։

³ Ազաթ. 47, 20—48, 13։

⁴ Ազաթ. 104, 2, 14, 18 եւն։

⁵ Ազաթ. էջ 157, 19—158, 10. «Նուռանի երեւալ քաղութեանքն առաւելոր ի մարտ պատերազմացն, նաեւ յուրիպանդան Բուռնց հակադարձեցաւ, բազում գործն արուժեալ եւ անդ ցուցեալ եւ ոչ ասով. մեղս պատերազմունս յայնչալ ներսուր գնալով ի լիկնիստ Զաւալ, ուր եւ կորսեց իւրեցեալ եղանակ երկրորդացն ի պատերազմէն. իսկ նորա ասունը զընկերորդ, եւ քաղաքէն նորին եւ զիւր քաղաքէն անհալ կայսրէն ի թիկնիստ, ի վերայ միտանցն ի լիկնիստ ընդ դեմն ներսուր Զաւալ իրեւրէն, որ այս կորսը իւրեւրէն վեր յիշուած արուարեալ մասիկ հետ հինեւեկ եւ Կուռնիկայ պատերազմին յանդարտի Զաւալորդի առ իւրեւրէն (Բ. դ. Հէ)։

⁶ Ազաթ. էջ 576, 9 եւն. «Ի թիկնիստ անարարէ կայսրէն ի վեր ի բարձր լեռան Մարտին։ Եւ անտի ի զինքն ինքն տակաւ վեր յարստացաւ, անտաւ, անկոխ, յաղթու, անուախ, երկայն եւ տարաբար, մեծ անձն, որ զին իւր լիկնիստ քաղաքէն եւ զիւր լիկնիստ քաղաքէն ի վեր յարստացաւ, արդ անտաւ յարստացաւ հակադարձ զիւր արմատն ի վերայ իւրոց թիկնիստ քաղաքէն, ասունանեալ բերեալ եւ վկայարան ասանարդ եւն։

յառաջանալով՝ կը համարի թէ այս ամենայն ոչ այլ ինչ էն՝ բայց Հայոց դիպարանական մէկ անձին վրայ պատմութեանը փոխուած եւ պատմական անձի մը վրայ առնուած։ Արդէն, ինչպէս վերս յիշած ենք, այնչափ մեծ եւ վեճմ նկարագրութիւն կը գտնենք իւր վրայ, որ ակամայ հայ վէպաները կը յիշենք, եւ անշուշտ հեռի լինելը ճշմարտութիւնէն՝ երբ հաստատենք թէ Ազաթանգեղեայ այս կտորները (հարկաւ ոչ բառ առ բառ) քաղած է հայ վէպաներէն, որոնք երգերը կը կազմէին տեսակ մը Հայկական Զաւալ։ Կարծենք թէ Ազաթանգեղեայ քաղաքայայտ ալ սոյնը կը խոստովանի, վասն զի կը գրէ (103, 22.) «Վասն այսորիկ պատշաճեցան բանքս այս ի բանս Խորէի ուրիշ, թէ Իրեւն զսեփ Տրդատ, որ սիպաղաւ արեւնաց զմովսէս գնացող, եւ ցաւ մարեցող իսկ ի սիպաղ իւրում գլորձանս ծովուց։ Վասն զի (կը յաւելու Ազաթանգեղեայ) սեփ իսկ էր առ հանդերձ (»), եւ այլ ուժով պնդութեան հաստատութեամբ բուռն ոսկերք եւ յաղթ մարմով, քաղ եւ արի պատերազմող անհաւաքին, բարձր եւ լայն հասակաւ՝ եւն։ Կարծենք թէ հոս՝ բանք կարգի առակաց, առութիւնը կը նշանակէ այն երգերը՝ զոր մեր նախնիք նաեւ՝ «բանք առասպելն», «առասպելն», «վկայաստանց երգք», «վկայաստանութիւն» եւ այլ անուանակոչութեամբ կը նշանակեն։ Այս պարագային անհամեմատ կը յաւելու սոյն գրող պոետ մտնելու արժէքը, թէպէտ եւ զերկն ու զուրիկ ոճը չէ սիրած մեզ նոյնները բնիկ չափական ձեւով աւանդել, որչափ կ'երեւայ։

Ազաթանգեղեայ առաջին գրող մեծ մասը կը գրաւեն երկու որոշ մասեր վկայաբանական ուղղութեամբ, որք սոյն պատճառաւ ալ այնչափ պատմական մեծ արժէք չունին, վասն զի առաջին անգամն իսկ ընթերցողը կը տեսնէ՝ որ այն տեսակ վկայաբանութիւններէն են, որոնք ըստ գոյացութեան միայն ճշմարտութիւնը կը պատմեն, կամ համարուած ըսելով՝ չեն խաբարու վկայաբանութեան։ Այս մասերն են 1. Վկայաբանութեան 2. Գրիգորի։ 2. Վկայաբանութեան Վ. Հորէի 3. Տեւիւ. Գրիգորի։ Այս վկայները Բ գրող մէն է, բայց ի հարկէ ամենեւին կապ չունի նոյն ընդհանուր պատմական գրող հետ, ինչպէս նաեւ քաւի մը լոյ վկայաբանական կտորներ ալ հիւսուած են մէջը. այսպէս Տրդատայ արժեքութեան եւ նման դէպքեր։ Բայց նաեւ այս մասերն իրարու հաւասար արժէք չունին։

Ս. Գրիգորի վկայաբանութիւնը շատ աւելի պատմական տարբեր իւր մէջ։ Բոլորովին պատմ-

մական կը հնէ՛ն սկզբնաւորութիւնը՝¹ «Գառափն
 օփն Յրգատայ արբայութեանն Հայոց մեծաց,
 խաղացին եկին Հասին յեկեղեաց գաւառ, ի
 գիւղն Երկոյայ, ի մե Հաննն Անհատական, զի անդ
 զոհս մատուցեն. եւ իրբեւ կատարիցին զգործն
 անտաճանութեան, իրին բանակեցան առ արն
 քաղցին, զոր Գայլն լոյնէն իրբեւ եկն եմուտ ի
 իորան անդր եւ յընթիւն բազմեցաւ, եւ իրբեւ
 ընդ գինիս մոխն, հրաման ետ թագաւորն Գրի-
 գորի՝ զի պսակս եւ թաւ ոսոս ծառոց նուէրս
 տարցի բազնին Անհատական պատկերին, Այլ
 նա ոչ առնայր յանձն պաշտօնատար լինել զիցն
 երկրպագութեան»։ Այս կտորը կը զնէ մեր առ-
 ջեւ նաեւ անգին անհարկութիւններ հիթանոս
 Հայոց սովորութեանց վրայ։ Գաղթորդ երկար հա-
 տածները², Յրգատայ եւ Գրիգորի այս կամ այն
 պատմականը, Ս. Գրիգորի չարչարանաց մանրա-
 մասնութիւններն եւ նմանք մանաւոր նշանա-
 կութիւն մը չունին. վասն զի այսպիսիք հա-
 բաւ ընէ՛ կը համարուին շատ մը նոյն տեսակ
 գրութեանց։ Եփեւ անուղղակի մանր տեղեկու-
 թիւններ շատ լալի կան այս մասին մէջ։ Ինչպէս
 սկիզբն՝ նոյնպէս նաեւ միայն վերջը պատմական
 դրոշմ՝ կը կրէ, որ է այս հատածը³. «Հրաման
 տայր կապեալ ոտիք եւ կապեալ ձեռք եւ կա-
 պեալ պարանոցաւ խաղացուցանել ընդ Այլ Երազա-
 գաւառ, եւ տալ զնա ի գոհան վերջին Սրտա-
 շատ քաղաքին, եւ իրուցանել ի վերապն ներքին
 որ անհետին էր խորութեամբ, միշտ անդէն
 մեռցի։ Եւ եղև նա յայնմ վիրապի ամս երեք-
 տասն ան։ Եւ յաջորդէ ծանօթ պատմական հա-
 տածը՝ որ Յրգատայ ընդգէմ՝ Գարսից բռած ար-
 շաւանքները կը նկարագրէ⁴։ Ս. Գրիգորի վերապ
 ձգուելուն այս պարզ պատմութիւնը, ինչպէս
 ըսինք՝ ընտիր աղբիւրք մը կ'երևայ. բայց միայն
 այսպիսի, վասն զի որն պարզ գէպը բաւական
 յաւելուածներ առած է⁵, որոնք Ս. Գրոց մէջ
 Գանիէի գուռ ձգուելուն պարագաներուն համե-
 մատ ձեւուած են. այսպէս թէ կին մը՝ «հրաման
 առեալ յարհաւրաց», «աւուր նկանակ մի արա-
 ղեալ պատմականան, վիրապ կը ձգէր, թէ
 նոյն տեղ «օձախառն բնակութիւն» մըն էր. եւ
 այլ նման պարագաներ։

Իսկ Ցեպֆան նկատմամբ աւելորդ կը հա-
 մարինք հոս խօսելի, մանաւանդ որ վերն տեսանք՝
 թէ այս հատածը Եւ գարեւն միայն կրնայ ըլլալ։

«Կառազագոյն պատմական տարր ունի Հ-ի-
 ֆօֆֆանց վկայաբանութիւնը, որ առաջին գրոց
 մէջ բարդովն կըրկացեալ դիրք մ'ունի⁶, եւ իւր
 սկզբնաւորութեամբ եւ վերաբանութեամբ նա-
 խընթաց եւ յաջորդ մասերուն հետ անկապ է.
 այնպէս որ երբ յօգ-ծը հատածները դուրս
 ձգենք, եւ ոչ զոյնը ընդհատութիւն մը կ'ըլլայ
 Ազատանգեղեայ գրոց⁷։ Բայց նաեւ Բ. գրոց
 մէջ կան բաւական կտորներ՝ որ սերտ կապ ունին
 այս վկայաբանութեան հետ։

Արտաքին պատմութեանն հետ շատ միասն
 չեն Հռիփսիմեանց պատմութեան մանրամասն պա-
 րագայք. այսպէս՝ թէ Գիտկեղեօմանոս, որ արդէն
 ինքնակալ չեղած ամուսնացած էր Գրիգորեայ հետ,
 կն ինքրած ըլլայ «ի քաղաքին Հռոմեայեցոց»,
 եւ այն՝ քաղաքին «Կոստանց քրիշտոնիս», մէջ,
 ուր Հռիփսիմէն էր «ի թագաւորական տոհմ»,
 եւ այլն։ Իսկ Շուշանայ պատմութեան համեմատ
 ձուլուած է սոյն կուսին Հայաստանի մէջ բռած-
 ներուն պատմութիւնն եւ այլ հանգամանքն զոր
 մի առ մի կրկնել աւելորդ կը համարինք։ Այս
 իսկ պատճառաւ՝ Հռիփսիմեանց վկայաբանութեան
 պատմական արժէքն՝ հաստատուելէն ըստ կուս-
 շմոխի⁸, որ աւելի յառաջ երթալով կը համար-
 ձակի ըսել՝ թէ Բարդուղիմէ Տէր-Գրուգէ
 հարձիւն վրայ պատմութեան⁹ հիմն է Հռիփսիմեայ
 պատմութեան։ Բայց կարծենք դժուար է զայս
 ընդունիլ, մանաւանդ որ հիթանոս Կաղնկան
 վրայ խորհնացուց պատմածը՝ տրամաշարժապէս
 հակառակ է Հռիփսիմէի արուած նկարագրին.
 եւ անընդունելի է՝ որ այնպէս կանուխ ժա-
 մանակաւ այնչափ փոփոխուէին աւանդութիւնք,
 մինչեւ վատահամբաւ հարձ մը ծղզիւ զգտաւ
 օրբուհայ փոխուր եւ պաշտուէր. մինչդեռ մեր
 նախնիք հիթանոսութեան ամենազգացն հեղքերը
 հիթանոսական դիւցազանց եւ նախահաւուց
 վրայ եղած աւանդութիւնքն իսկ անհետ ընել
 կը ձգնէին։ Այս թէ Հռիփսիմեանց պատ-
 մութիւնն անվարկական եւ կեղծ պարագանե-
 րով հիւսուած է. բայց գտնայ բանի մը պատ-
 մական նշոյլքներ պակսելու չեն անշուշտ անոր
 մէջ, զոր դժուար չէ ընդունիլ։

Կարծենք դժուարութիւն մը չկայ ընդու-
 նելու թէ կուսանք ոմնը Հայաստան փրկած
 ըլլան նոյն հալածանաց ստիճիւ Լսորիքէն կամ

¹ Ագաթ. էջ 49, 13—50, 13.

² Ագաթ. էջ 50, 14—101, 19 կամ մանաւանդ 103, 2.

³ Ագաթ. էջ 103, 2—10.

⁴ Ագաթ. էջ 103, 15—104, 26.

⁵ Ագաթ. էջ 103, 1—23, 176, 1—11. 179, 23—
 180, 9. 183, 24—186, 17 եւն.

⁶ Ագաթ. էջ 112, 18—163, 25.

⁷ Բայց ինչպէս ուրիշ առթիւնք բռնէ կամ բռնէ
 մը կտորներ ուրիշ աղբիւրներ հիւսուած այս մասին մէջ,
 ինչպէս էջ 157, 19—158, 10 եւն.

⁸ Ագաթ. էջ 58—60.

⁹ Խոր. Բ. գլ. 44.

թերեւս ի փոքր Հայոց եւ կամ մերձադր տե-
 ղերէն, թէպէտ ոչ այնչափ բազմութեամբ վա-
 նական կուսանանք՝ որոնք եկած ըլլան եւ Հռոմայն,
 « Ի Հռոմոյ », եկած կուսանք կնկային զիշխանութիւն
 « Ի Հռոմոյ », փոխած համարուիլ: Անհատատիւի
 չէ՝ թէ այս փոխադրեան պատճառն հալածանքն
 էր, եւ գիտեմք ալ որ Մարտիրոսն Ռայայ լսա-
 րեւելիս եւ Մարթնիտիոս ի Հռոմ՝ դարստանալ էին
 կուսանալով անմիջական: Ամենախառն ժամա-
 նակէ ի Հայս կը պատուէին կուսանք՝ որոնց անու-
 անցն ալ կը գտնեիր Ճշգիւր առ թուգանցալ՝ ազատ
 Ազաթանգիւղայ ազգեցունքներն, որոնց « Խա-
 խախկալ », կոչուած մեծ Նշանակութիւնն ունի: Այս
 կուսանալով վայարանք իրօք գտնե հինգերորդ
 դարուն սկիզբները կային², եւ հինգերորդ դա-
 րուն վերջերը պէտք եղաւ նորոգուելու Վահան
 Բաթմալեաններն, եւ գործարար փրփուած գտնուե-
 ցաւ կերով Ս. Սահակալ՝ երբ է դարուն սկիզբը
 կոփոտաւ կաթնոգիւղիկոս բացաւ զայն (ըստ Սե-
 բեասի, Զով՝ Կաթնոգիւղիկոս են), տեղեկութիւն
 մը որուն վրայ տարակուսելու կուսան մը չու-
 նիրք գտել առ այսժ: Մեծնապէս կը նպաստէր
 այս նիւթիցս՝ գրիգոր Եւսեփոսոյն մէկ խօսքն իւր
 գրող մէջ թէ « Գրիգոր մեծ ի յաղթելո Նահա-
 նակս, որ երկու զնշխարս սերտց վկայել կուսա-
 նանքն Հռիփսիմեայ եւ Գայիկոս եւ զՅորդատ
 . . . առէր ի հաւատս »³: Բայց դժբախտաբար նոր
 քննադատութիւնն այն մեծ հնութիւնը չի տար
 յայտ գրող, որ 7* դարու գործք մըն է, եւ ոչ
 շատ արժանահաւատ: Հանգանքն այսու Հռիփս-
 փիմեանց պատմութիւնն Ազաթանգեղեայ գրող
 երեւնալէն յառաջ ծանօթ էր Հայոց, եւ Ե
 դարուն վերջերը շատ աւելի յաւելուանքն ե-
 ղած էին այս կուսանալով վարուց վայա՜: Ազաթան-
 գեղեղայ այս վկայաբանութիւնն ինչ ինչ անուշադ-
 կի յիշած այս տեղեկութիւնն ալ խոտելի չեն:
 Այսպէս Նշանաւոր հասած մըն է հետեւեալը՝
 « Եկեալ մտանէին ի հնամասնարկս այգեստա-
 նայն՝ գը-գաւ լինէ ի հէ-հոյս յաւեան խառ-
 քն եւ կրթականքն ընկել իւրեանց ի վաճառաք ըս-

Ղափին . . . Բայց մի առիթ է նոցանէ առնէր արտաւար
ապականութեանն՝ առնէլ ուրանա ապականելն, եւ
տալ գինս ընդ կերակրոյ աւուրն պարենի ռոճիկ ր :

Հոփիսիմեայ վկայարանութեան կը յա-
ջորդէ Տրդատայ իտաղդէմ՝ ըլլալուն պատմու-
թիւնը մանր Համգեամեանք, որ նշանդէս շատ քիչ
ստատմական տարր ունի, կամ լաւ եւս ըսկող՝
ժողովրդական զոյցը մինչ եւ պաշկերպեալս՝ Դա-
մուքոզոնտորի պատմութեան Համեմատ ձեւու-
ած է Տրդատայ այս զոյցը, զոր հեղինակը շատ
տեղ եւ շատ աստիկ վոշներով՝ կը նկարագրէ,
եւ մանրամասն՝ անոր պատմականական բժշկու-
թիւնը: Աւելորդ է այս տեղ երկրորդեւ այս
նիւթըս վրայ՝ ինչ որ վերէն արդեն գրեցմիք:
Չի կենար ուրաքուի թէ մեծ արկած մը դիպած
ըլլալու է արքային, որմէ ազատ է զնրը
Գրիգոր բանտին հանուած. զայց թէ ինչ էր
այն՝ չենք կրնար ըսել: Ոմանք Eucanthropie կը
համարեն՝, ուստի եւ հեղինակին գրչին տակ
միայն այնպէս անհեղինակ կը կարգարարեց առած:
Անհամահասկն չէ այս. եւ աս ալ ստոյգ է որ
Խորենացի կը յիշէ նամակ մը Պարտից գրեալ առ
Հայս, ուր ~~հեղինակին~~ կը կոչուի այս անգրքն:
Թերեւս խալ կամ ժբբալ անուն հիւանդութիւն
մը հինն եղած է այս զրուցին. գտնեալ ստոյգ է
որ ժբբալի գիտութիւնը նշան է ժողովրդական
զրուցի մը. վասնզի ըստ երանեան գաղափա-
րաց վարազի արքունի անասուն է, եւ արքայից
արքային կնիկը ժբբալ էր՝, եւ անուանց լազովն-
թիւնն մ'ալ նշմըր կը հաստատեն, այսպէս Վարազ,
Վարազ-Շապուհ, Վարազ-Վալան, Վարազ-
գուխտ եւն: Ուստի եւ Վարազ-Տրդատ անունը
այս զրուցին է, այլ ընդի երանեան գաղափա-
րաց համեմատ է՝ բառ լիկ իրարմիտ:

Կ) Մանենե աւելի խնդրական մատուցը էին
աստուք: Մնացեալն՝ որ Բ. Գորոց մեծ մաքը կը
կազմէ՝ ինքեան երաշխաւոր է իւր վաւերական-
ութեան: Հայոց գարնին պատմութեան այս մասն
այնպէս մանրամասն տեղեկութեան ղոյն ունի, այն-
չափ աշխարհագրական, Տնտեսական, աղագը-
բաւական տեղեկութեամբ հոծ է, որ մի առ մի
քննել անհնարին է եւ երկարաձիգ ծառիւրու
պէտքը կ'ունենայ: Ուստի եր շատանաւք քանի մը
գլխաւոր հետեւոր յօտակերպ

Այս գրոց առաջին մասերը (մինչև հա-

[illegible]

⁴ *Z. d. l. m.* C. J. Hefele, Conciliengeschichte. Band I. Freiburg, 1873. S. 288.

⁶ Լճմտ. Խորհրդակցության Ընծայության ժամը «Պատմության Թիւն» արքայի Հեթանոսական (Վեհեմ. 1843, էջ 297-303):

¹ U.S.-F.M., 42 379, S. 3 422.

Խոր. Գ. ԳԼ. Ժաւ. Զմմա. Յիւզ. Պամ, Բ. 478:
Բաւզանդ. Դ. ԳԼ. ԺԳ. "Եա յերեւել (Շապուհ) ըսա
նէ Հաւատարմեօրդմանից թագաւորոյ թեանն Պարսից
Էրեւ լուրս Նիւբաբէի մօտանեաւ, եւ յղկացի:

տած չէր) կը խօսի թագաւորին բժշկութեան, Հռիփսիմեանց վկայարանաց շինութեան, Գրիգորի տեսչեան եւ նման իրաց վրայ։ Ասոնց վրայ արդէն խօսեցանք։ Յաջորդ հասածները՝ կը պատմեն մի առ մի Ս. Գրիգորի մահանքները կործանելը թագաւորին հաւանութեամբ, այսպէս նախ Տիր զէջ, Բարշիմիայ, Արամազդայ, Կանեական եւ այլ զէջ բազմութիւնը Այս ամէն կտորներն անգին յարգ մեղին. թէպէտ մէջ ընդ մէջ հիստուած են գիւաց մարտնչելուն եւ նման նկարագրութիւններով, բայց այս մասերը՝ որ նոյն ժամանակեան ժողովրդեան կարծիքը կը ներկայացնեն՝ չեն կրնար խախտել այս կտորներու յարգը. նոյն իսկ ճշմարտագաւառն կորին ճըլ-գիւ երբ բազնաց կործանումները կը պատմէ՝ նոյն կերպով կը նկարագրէ։ Միջանկեալ հաստատներէն վերջը կը պատմուի թագաւորին եւ բանակին գունդագունդ մկրտուիլը մանրամասն՝, թէ եւ տեղ տեղ չափազանցուած։ Այս կէտերուն վրայ երկբայիչ չենք կրնար, եւ յաջորդ դարուն բովանդակ հայ պատմութիւնը երաշխաւոր եւ այս ֆէտերուն։ Կրնանք նաեւ յօռաբաց վկայութեան առնուլ զԵւսեմիսի որ 311էն յառաջ քրիստոնեայ կը դնէ զՀայոց, ինչպէս քիչ մ'իտքը կը տեսնենք։ Թէ դարձն սխառ է թագաւորին՝ կը վկայէ նաեւ Սողոմոնոս, որ կը գրէ՝. «Գոր զՀայոց կանխել ժամանակից (քան զվիրս եւն) դարձեալս ի քրիստոնէութիւն։ Ձի ասեմ թէ Տրդատ՝ առաջնորդ այնր ազգի՝ աստուածանշան սքանչելից» որ եկին հասին ի վերայ տան իւրոյ՝ նախ ինքն ինեւր քրիստոնեայ, եւ ապա արձակէր քարոզս տուակ հրամանս ամենայն հպատակիւց իւրոց նշնպէս աստուածապաշտս գտանելս եւն։

Հատ մանրամասն են Գրիգորի ձեռնադրութեան նկատմամբ պատմութեանը, (նկատիւ ձեռնադրութիւն եւն) որոնց վրայ արդէն խօսած ենք, որուն նաեւ վկայ է բովանդակ Հայոց նուիր պատմութեան պատմութիւնը, Յուսիսն Բ. դէպքը, եւն. խօսեցանք նաեւ Ղեւոնդիոսի

առ Հայոց գրած հրովարտական վրայ՝. Հոս կը յաւելուի միայն Գեղարտիսի Կիւզիկէնացոյ՝ Նիկիոյ ժողովոյն պատմագրին մէջ խօսքը՝. «Ղեւոնդիոս Կիւսարիս Գամարի, գարդ. եկեղեցւոյն Աստուծոյ, ունէր իշխանութիւն եկեղեցեացն Գամարի, Գարշապի, Պոնտոսի, Պափրագոնիայ, Պոդմոնականն Պոնտոսի, Հայոց Մեծագլուխ Թոռոս»։ Ղեւոնդիոս արդեամբը հայրապետ էր որ դարուն առաջին կեսուն. սակայն թէ 304ին կամ նոյն ատեններն ինքն էր արեւմամբ եպիսկոպոսական Գամարի, ստոյգ չենք գիտեր. եւ այս պատճառաւ Կոնժմիոս կը կարծէ՝ թէ հոս Ղեւոնդիոս անունը տարակուսական է, թէ եւ ըստ ինքեան՝ շատ դժուարութիւն մը չկայ ընդունելու. գոնեայ ստոյգ գիտենք թէ իբր 314ին ներկայ էր Անկիւրիոյ ժողովոյն։

Բայց հոս կայ բաւական դժուարութիւն մը։ Ազգականագրոս կը պատմէ՝ թէ Ս. Գրիգոր իւր հետ բերաւ «ի կողմանց Յունաց, ... նշխարս ինչ յոսկիւրացն մեծի մարգարէին երանեալ Մկրտչին Յովմանու, եւ զուրք վկայն Քրիստոսի Ամենաբնիկն»։ Եւ հրամայեց որ ատն կատարուի շաւարադրին։ Բայց Ս. Ամենաբնիկեայ վրայ շատ խնդիր կան։ Նախ ըստ ընտրելագոյն եւ հետագոյն աւանդութեան (այսպէս Բարեւ) Ամենաբնիկեայ՝ այդքան 17 Յուլիսի (ըստ ոմանց 302 Յ. Բ.)։ Առաջին եւ նշխարին ի Հայոց դժուարութիւնն կրնային բերուիլ. միայն նորագոյն աւանդութիւնն (առ Մեղրափրատոսեայ եւն) գլխաւորած կը դնէ։ Նաեւ Գրիգորի ձեռնադրութիւնն նոյն իսկ այս թուին յառաջ կ'ուզեն ոմանք գնել, որով աւելի դժուարութիւն կ'ընէ։ Այլ եւ բովանդակ Ամենաբնիկեայ վկայարանութիւնն անվաւեր կը համարին, եւ ոմանք նաեւ շատ հին սուրբ մ'որուն վրայ շատ զիջաբանական իբր կը պատմուին, այնպէս որ Կոնժմիոս՝ «քրիստոնէական կերպարանաց» տակ «որոշ պաշտպան դէք» մը կը նշմարէ։ Առանց երկարագոյնս զբաղելու այս խնդրով՝ մենք լոկ կ'ընենք որ Ազգականագրոս հոս հայկական հին աւանդութեան հետեւած է Ս. Գրիգորի թուին (ծն. իբր 312) Ամենաբնիկն կը կոչուի. ապա ուրեմն նոյն ատեն կը յարգէին Հայք այս սուրբը, ինչպէս ուղղութեամբ կը հետեցնէին Կոնժմիոս. եւ արդեամբը ամենահին ժամանակն իսկ կը գտնուիք այս տօնը։ Այս եկրու դէպքերը — Հռիփսիմեանք

¹ Մարտ. էջ 582—594։

² Մարտ. էջ 620, 12—622, 25 եւն։

³ Արաբ. էջ 621, 23 եւ 623. 2 բռնածք թէ «սուրբարիս իւր» (2,000,000) հոգի մկրտուեցան եթէն օրու ան մէջ «յարդուական բանակէն» թէ եւ ընդ այր եւ ընդ կին եւ ընդ մանուկ։

⁴ Սուրբ. Երեւ. Պատմ. Գիրք Բ. գլ. 4. «Armeniosus de pailu prodegon epistomon xristianisoum. legatui yos Thridatun nor hyosumeson toutou tou eponous, em tinou paradosou theomiasis anabibatos perē ton autou elkon, dma te xristianon yenesouai, kai pantas tous archoymenous up' eni kerygmatu prostadai omoios thegounein xta.

⁵ Արաբ. էջ 593, 15—618, 5։

¹ Հմմտ. Հնդկական ԱՄ. 1890, Թ. 7, էջ 143։

² Գիրք Բ. գլ. 4։

³ Արաբ. էջ 607, 12—611, 23. 623, 8—21 եւն։

⁴ Առաջ Հիւսիսային Արեւելոյն, գլ. 10։

⁵ Հմմտ. Acta Sanctorum. Julii Tomus IV. pp. 216

